

НОРМИ І НОРМУВАННЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Світлана Єрмоленко

КУЛЬТУРА МОВИ І СУЧАСНИЙ ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

Культура мови – ознака літературної мови, параметр, за яким встановлюють авторитетні, загальновизнані стандарти, реалізовані в нормах писемного й усного спілкування. З культурою мови насамперед пов'язують уміння правильно говорити і писати, дотримуватися лексичних, граматичних норм літературної мови, правильно вимовляти й наголошувати слова, добирати такі мовновиразові засоби, які відповідають меті й обставинам спілкування. У зв'язку з культурою мови варто нагадати слова О.Потебні: “В організованому суспільстві з серйозним ставленням до літератури складається й щодо писемної мови громадська совість, чуття користі, міри і краси, які однаково зв'язують письменника і читача” [4, 171-172].

Найважливіша функція культури мови - культивування цілісності, соціальної ваги, наступності, спадкоємності літературної мови. Як формується літературний стандарт або своєрідний ідеал мови? Потрібен тривалий час, історія життя не одного покоління, щоб у суспільстві витворилася соціально престижна форма мовного спілкування, відшліфована, вигранувана майстрами слова, естетично довершена літературна мова, яка в свідомості представників національної культури постає як зразкова, ідеальна. Цілком слушно наголошує Л.Шевченко: “Літературна мова ідентифікує українців як націю, еволюційно та цивілізаційно сформовану етнічну та духовну цілісність серед народів світу” [5, 6].

Літературна мова – мова освіти, науки, культури, державних інституцій. Функціонуванням у цих сферах і забезпечується соціальний престиж мови. Як суспільне явище літературна мова уособлює цілісність нації, консолідує її, виконує роль ланки, що з'єднує покоління між собою, збирає і зберігає інтелектуальні надбання нації. Виникнувши в писемній формі, літературна мова поширює свої норми й на усне спілкування, хоч писемна і усна форми специфічно реалізують на практиці обов'язкові літературні норми. У кожного народу в різний історичний час існує своє поняття про взірцеву, культурну мову. Парадоксом нашого часу є той факт, що мову І.Котляревського, з якої починається історія нової української літературної мови, дехто називає суржи́ком, тобто мовою, в якій поєдналися структурні елементи української та російської мов. Насправді мова Котляревського засвідчила тогочасну писемно-літературну практику з її структурними і стилістичними нормами, до яких не можна підходити з міркою сучасних літературних норм. Мова “Енеїди” та “Наталки Полтавки” увібрала в себе не лише народнорозмовний словник, фразеологію, а й передала всі відтінки українського гумору і в легкій бурлескній формі зафіксувала ідею самобутності українського народу, який в умовах духовного натиску сусідів мав зберегти “імення, мову, віру,

вид” серед європейських народів. Прочитання цієї ідеї розкриває перед сучасним читачем неперевершене значення мовної творчості Котляревського: адже письменник звернувся до народних джерел мови – фольклорних, розмовних, книжних, утверджуючи національно-мовну свідомість українців.

Культура мови – не лише ознака сформованої літературної мови, а й рівень національно-мовної свідомості, освіти й культури, за яким оцінюється літературна мова. Як і будь-який ідеальний феномен, культура мови залежить від категорії підсвідомого. Просторова й часова глибина літературної норми вбирає в себе розуміння, цілісне сприймання текстів, що належать національній культурі.

Коли говоримо про нову літературну мову, поряд ставимо два імені Котляревського і Шевченка. У дидактичній практиці усталилося досить умовне, певною мірою схоластичне розрізнення: Котляревського називають засновником, а Шевченка – основоположником нової літературної мови. Тим часом у національно-мовній свідомості українців вони існують як творці літературної мови, в основі своєї – народнорозмовної, яка в різних стилістичних тональностях (регістрах) утвердила найвищі ідеали самобутнього народу, його мовну картину світу.

Характерні ознаки літературної мови як суспільного явища — а) повнота/неповнота соціальної парадигми; б) стабільність літературних норм; в) постійна взаємодія з іншими різновидами національної мови — територіальними й соціальними діалектами — детерміновані не лише державним чи бездержавним статусом нації, а й національно-мовною свідомістю, етнокультурними традиціями.

На початку ХХ ст. М.Грушевський писав: “В теперішніх часах, коли не стало старих універсальних культурних мов, і кожна народність на своїй мові старається розвинути культурну роботу, потрібну для задоволення своїх культурних потреб, і на своїй мові мати весь культурний запас, потрібний для життя й розвою суспільності, — ця культура мови стає питанням життя і смерті, “бути чи не бути” національного існування” [3, 216].

Звертаємо увагу, що для М.Грушевського на початку ХХ ст., у період здобування прав української мови як мови університетської освіти, звичним було словосполучення *культура мови*, значення якого цілком відмінне від сучасного слововжитку, а саме: ”використання національної мови в усіх суспільних сферах життя, зокрема в сфері освіти, культури”. Іншими словами, йшлося про повноту соціальної парадигми, що властива саме літературній мові як різновиду національної мови.

Кінець ХІХ — початок ХХ ст. був часом мовних дискусій не лише щодо розширення сфери функціонування української мови, а й щодо вироблення єдиних літературних норм.

Літературна мова як субстанція культури з’являється на певному етапі етнічної і духовної еволюції суспільства. Потреба витворення різнопланової культури, освоєння досвіду людства змінює і літературну мову. Рефлексія над літературним словом відбиває зміну орієнтирів у загальнолітературній і стильовій нормі. Власне, культура мови щодо поліфункціональної літературної мови становить ієрархічно організовану систему норм, для якої характерне, по-перше, найзагальніше розрізнення в межах загальнолітературної норми усно-розмовної і писемно-книжної практики, по-друге, вироблення стилістичних норм, що відповідають сферам суспільних комунікацій.

У сучасній літературній мові спостерігається помітне збільшення кількості

варіантів. Чи не найбільше їх виникає на ґрунті словотворення, частково — у сфері синтаксичної форми (варіанти керування). Варіантність зумовлена двома причинами: 1) пуристичними тенденціями, зокрема, відштовхуванням від форми, подібної до форми, наявної в російській мові, навіть якщо ця форма вказує на іншомовне запозичення, напр.: *функційний* замість *функціональний*, *синонімічний* замість *синонімічний* і под. У сучасній лінгвоукраїністиці досить поширений термін *питома українська лексика*, хоч саме слово *лексика* не належить до питомих українських слів, а критерії виокремлення питомої лексики досить хисткі; 2) розширенням варіантних рядів за рахунок просторової і часової норми, напр., можливі варіанти відмінкової форми прізвищ на зразок *Ковалів* — *Ковалева*, *Коваліва*.

Загальнолітературна норма зазнає впливу усно-розмовних відмінностей літературної мови, на яких так чи інакше позначаються територіально-діалектні відмінності мови. Наприклад, у виданні “Антисуржик” (Львів, 1994) рекомендовано етикетні форми звертання *бабуня*, *бабуця*. Мовознавець, перекладач Р.Зорівчак критикує форму *бабуця* як невиправданий полонізм в українському мовному етикеті.

Історія вживання слова *баба* може бути показовою для підтвердження впливу на мовну норму лінгвокультурного дискурсу ХХ ст. Про це зауважував відомий перекладач Г.Кочур, оскільки саме перекладацька практика засвідчувала зміну конотацій, зокрема й під впливом міжмовної омонімії. Культурологічна оцінка мовних норм наявна, наприклад, в епістолярній спадщині Г.Кочура, причому йдеться не про пряму оцінку, а опосередковану, виражену практикою слововживання. Показове використання мовно-етикетної формули подяки на зразок *спасибі, велике спасибі вам і дякую*. У листах до Й.Кобіва адресант вживає останню наведену формулу, так само використовує форми *віншувати*, *віншування*, *гратулювати*, а в листах до Б.Рильського, інших адресатів маємо: *спасибі, поздоровляти, вітати*. У такій варіативності вбачаємо застосування мовно-територіального культурологічного принципу вибору висловлювань, рівноцінних для адресанта, але маркованих для адресатів.

Чергування висловів *недавно* — *нещодавно*, *у кінці* — *наприкінці* не детерміноване мовно-територіальною чи експресивно-стилістичною конотацією, хіба що зумовлене в кожному конкретному слововживанні законами індивідуального уподобання, вимогами ритміки, милозвучності мови. Конотації просторової, часової норми потребують уважного ставлення перекладачів, власне, ця норма культивується як ознака певної перекладацької школи. В особливостях мови перекладу помічається тонка межа, за якою текст втрачає своє природне звучання. Саме про це застерігає Г.Кочур: “Галичанська тут інкрустована, це не мова того, хто органічно нею володіє, а теоретичне трохи зусилля”.

Культурологічні конотації простежуються в професійній науковій нормі, що має свою специфіку порівняно із загальнолітературною нормою. Йдеться про використання термінів, їх семантику й додаткові часові конотації. У дослідженнях з історії української літературної мови натрапляємо на два термінологічні поняття, які фактично відбивають різну оцінку, інший кут бачення того самого явища: основою сучасної української мови називають *полтавсько-київський діалект* або *середньо-наддніпрянські говори*. Друге поняття заступило в сучасному мовознавстві поширене в 50-х роках ХХ ст. перше назване поняття. Відзначимо, що в наукових текстах така заміна відбулася, але в масовій свідомості здебільшого залишається колишній стереотип. А втім, зміна термінів не випадкова: по-перше, вона пов’язана

з глибшим вивченням літературної мови з усіма її просторовими й часовими нормами, по-друге, з усвідомленням ширшої, інтеграційної основи сучасної літературної мови, тобто із зміною лінгвокультурологічного дискурсу.

В інтеграційних процесах, характерних для живого організму літературної мови, взаємодіють усі діалекти української національної мови. Якщо орфоепічні, акцентуаційні, здебільшого граматичні норми сучасної літературної мови вибудовані на середньонаддніпрянській мовній практиці, то лексичні є синтезом південно-західної та південно-східної мовно-літературної і говіркової традицій. Інтеграційні процеси у динамічній системі лексичної норми сучасної української мови надто виразно виявилися в другій половині ХХ ст. Про це свідчать словники цього періоду, культуромовні рекомендації, в яких узвичаєння двох народнорозмовних стихій відбувається через стилістичну оцінку відповідних паралельних висловів (пор. *чинити* — *діяти*, *одержувати* — *отримувати*, *чекати* — *ждати*, *лічити* — *рахувати* і под.). З погляду діалектних джерел слова і граматичні форми типу *совісти* — *совісті*, *в хату* — *до хати*, *од рук* — *від рук* тощо сприймаються як свої або чужі для мовців, які сформували свої мовні норми в конкретному територіальному оточенні, а з погляду народнорозмовної основи літературної мови, а також у контексті лексико-граматичних ознак національної мови вони виявляються специфічно українськими, становлять характеристичну рису української мови в її об'ємному часово-просторовому вимірі.

Очевидно, жодних підстав не мають ті, хто говорить про полтавсько-київський шовінізм у нормуванні літературної мови або про те, що загальнонародної мови не існує: є, начебто, мова слобожанська, мова волинян, галичан, подолян, полтавців тощо. Якщо дотримуватися такої думки, то не варто визнавати факт існування єдиної національної мови, тобто мови української нації. Тим часом поняття національної мови (національних мов) широко використовується в науковій термінології і має не тільки суспільний, а й власне лінгвістичний зміст.

Звернемо увагу на ще один лінгвістичний (і педагогічний) термін *мовлення*. Відомо, що до 70-х років минулого століття педагоги користувалися терміном *зв'язна мова*. Згодом, надто в останні роки спостерігаємо витіснення терміна *мова* з шкільної і частково з наукової сфери вжитку. В шкільних підручниках, посібниках нерідко цей термін залишається тільки на обкладинках книжок, а в конкретних текстах уживається слово-поняття *мовлення* як механічний переклад російського *речь*. Про неадекватність, неточність перекладу французьких термінів Ф. де Соссюра йдеться в розвідці С.Вакулєнка: “*мова* в своєму загальноприйнятому вжитку аж ніяк не заперечує ідею діяльності чи матеріальності (взяти хоча б усталені вислови “про що мова”, “мова йде про...”, “школа мови” тощо)” [2, 144]. Щоправда, автор рекомендує на позначення мовної системи використовувати термін *язик*, уживаний в лінгвоукраїністиці в 20-ті роки ХХ ст., але не сприйманий у сучасному лінгвокультурологічному дискурсі. Важливо, що дослідник наводить переконливу таблицю співвіднесення термінів, відповідників французьких *langue, langue, parole*, серед інших — і в слов'янських мовах, і звертає увагу на неприродність поширення терміна *мовлення* в українській мові поза його природною сферою (пор. *радіомовлення*) і на необхідності гармонії між повсякденним і науковим ужитком слів [2, 142-147]. Отже, буквальний переклад російського слова *речь* як *мовлення* без урахування питомої семантики українського *мова* і того, що зміст цього слова покриває зміст російських *язык* і *речь*, спричиняється до порушення не лише

літературної норми, а й заперечує глибинну семантику частотного слова національної мови.

Розрізнати мовну систему і реалізацію цієї системи, безумовно, треба: поняття мовної системи втілене в лінгвістичній термінології, без якого важко зрозуміти механізм мови. Проте можна знати терміни мовознавства, формулювати правила і не вміти висловити думку, скласти зв'язний текст. Мову треба вивчати в єдності системи та її реалізації, не протиставляючи ці дві сторони одного явища. Штучне запровадження термінів *мовлення* і *мовленнєвий* у шкільну практику не сприяє розвитку мови учнів і не допомагає реалізувати на практиці комунікативну лінію навчання.

Сучасні наукові тексти рясніють висловами на зразок *ділове мовлення*, *поетичне мовлення* і под., які є буквальним перекладом природних для російського слововживання термінів *деловая речь*, *поэтическая речь*. Норми сполучуваності слів української мови вимагають уживання термінів *ділова мова*, *поетична мова*.

Отже, культура мови охоплює широке коло питань мовної практики в усіх сферах життя, а оскільки «ми живемо в період прагматичної парадигми» [1, 6], маємо помічати зміни й тенденції в сучасному лінгвокультурологічному дискурсі, враховувати їх у визначенні конкретних культуромовних рекомендацій.

Сучасний лінгвокультурологічний дискурс виявляє ті явища мовної практики, оцінка яких залежить від діалектної основи, шляхів прилучення мовця до літературної мови, від його вікового та фахового параметрів. Можна простежити специфіку сприймання правопису іншомовних власних назв, загалом іншомовних запозичень філологами, знавцями відповідних мов, або філологами-істориками мови. Так само різниться мовна свідомість філологів-лексикографів і фахівців певних галузей науки, техніки. Дискусія з правописних питань засвідчила (якщо абстрагуватися від політизованих оцінок різних правописних пропозицій) вплив саме фахової спеціалізації мовців або роль територіального принципу на сприйняття того чи того варіантного написання слова, власне оцінку його як свого або чужого.

Для людей, які лише прилучаються до української літературної мови, дискусія навколо правописного кодексу часто асоціюється з міфологізованими уявленнями про «спотворений» український правопис, тим часом як цінність правопису вимірюється його традиційністю, тривалістю використання в освіті, культурі. Власне наукова дискусія навколо правопису має враховувати сучасний лінгвокультурологічний дискурс, в якому не варто шукати істини, а лише доцільності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф.С. Літературна мова у просторі національної культури/ Відп. ред. Л.І. Шевченко. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. — С. 16.
2. Вакуленко С.В. Про питання про відтворення українською мовою лінгвістичних термінів// Филологический анализ: теория, методы, практика: Материалы сб. науч. ст. — Киев — Днепропетровск — Херсон. — 1995. — Вып. 7. — 180 с.
3. Грушевський М. Справа українських катедр і наші наукові потреби// Літературно-науковий вісник. — Т. XXXVI. — 1907. — С. 216.
4. Потебня О. Естетика і поетика слова. — К., 1985. — С. 171-172.
5. Шевченко Л.І. Літературна мова у просторі національної культури/ Відп. ред.

Л.І. Шевченко. — К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2004. — С. 6.

Любов Струганець

МОДЕЛЮВАННЯ ОСНОВНИХ ТИПІВ ЗМІН У СЛОВНИКОВОМУ СКЛАДІ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Кожна мова – живий організм, існування якого забезпечується діалектичною єдністю статичності і динаміки у процесі функціонування. Розвиток мови – це збереження, еволюція мовних явищ, процесів попередніх часових зрізів, вихід з ужитку окремих мовних елементів, а також активна поява нових. Мова змінюється, реагуючи на всі зрушення у суспільстві та в мовній свідомості її носіїв. У сфері лексики динамічні процеси особливо виразні. Цілком закономірно, що вивчення специфіки розвитку словникового складу в різні історичні періоди залишається одним із найактуальніших напрямів лінгвістичних досліджень. Наприклад, лексико-семантичні процеси в українській літературній мові кінця ХХ століття студіювали В.Жайворонок, О.Муромцева, Л.Мацько, С.Єрмоленко, О.Тараненко, С.Семчинський, К.Ленець, Н.Клименко, О.Стишов, Т.Коць, Д.Мазурик, І.Холявко, І.Кочан та ін. Хоча науковий доробок українських мовознавців, у якому висвітлюються особливості трансформації лексико-семантичної системи, вагомий, усе ж відсутні чіткі класифікації, типові моделі основних змін у словниковому складі літературної мови.

Таку ситуацію можна пояснити цілим рядом причин. По-перше, зміни у лексико-семантичній системі настільки різноманітні, що їх важко підпорядкувати певній класифікації. По-друге, одні і ті ж процеси названо мовознавцями неоднаково (інколи існує досить великий перелік номінацій). По-третє, врахування системних зв'язків між лексичними одиницями (внутрішньослівних, парадигматичних, асоціативно-дериваційних) ускладнює і так непросту ситуацію. По-четверте, поєднання лексико-семантичних процесів зі стилістичними додає нових труднощів у формуванні типології змін. Наведений перелік причин далеко не повний. Актуальність моделювання основних типів змін у словниковому складі літературної мови визначається й тим, що класифікація лексико-семантичних процесів має першорядне значення для створення комп'ютерних програм різного типу, які відображатимуть стан і статус лексичних норм літературної мови. Тому мета нашої розвідки – представити моделі динаміки кодифікованих лексичних норм. Предметом дослідження стали лексичні норми з комплексом лексикографічних параметрів (семантизацією, стилістичним маркуванням), зафіксовані в загальномовних словниках української мови.

Під словниковим складом літературної мови розуміємо не механічну множину слів, властивих мові на відповідному етапі її функціонування як засобу спілкування, а упорядковану за певними закономірностями лексико-семантичну систему [2, 101]. Її розвиток відбувається такими основними способами: 1) шляхом поповнення новими лексичними одиницями, 2) поступового звуження вживання, а згодом і виходу окремих номенів, що з певних причин виявились застарілими, 3) семантичної трансформації і 4) стилістичної транспозиції уже існуючих слів.